

„A felismerés fokozatai”

A 2019-ben elhunyt Paul Hollander könyvét olvasva az embernek akaratlanul is Királyhegyi Pál humorista a negyvenes-ötvenes évek fordulóján önmagáról terjesztett, természetesen csak kitalált története jut eszébe (ami feltehetően szerepet játszott abban, hogy 1951-ben kitelepítették), miszerint táviratozott Sztálinnak: „A rendszer nem vált be stop Tessék abahagyni stop Királyhegyi stop”.

A Massachusettsi Egyetem szociológiai professzora, aki életművének jelentős részét a kommunista rendszerek tanulmányozására szánta, úgy találta, hogy a szovjet típusú kommunizmus bukásának okaival foglalkozó tengernyi elemzést új szemponttal indokolt kiegészíteni. „[...] más szerzők által be nem járt utat választottam: figyelmemet arra összpontosítottam, hogy milyen attitűdök és miféle meggyőződések vezérelhették azokat, akik a kommunista rendszer működtetésében és annak lebontásában egyaránt döntő szerepet játszottak [...]” – írja a *Megrendült hit és tovatűnt akarat. Az egyén szerepe a szovjet kommunizmus bukásában*, eredetileg 2000-ben, a Yale Egyetem Kiadójánál *Political will and personal belief* (tehát: *Politikai akarat és személyes meggyőződés*) címmel megjelent könyvében. (Az amerikai címlapon egyébként Orosz István jól ismert *Tovariscsi, konyec* plakátja látható.) A könyv elsősorban a Szovjetunióval, valamint Magyarországgal és Csehszlovákiával foglalkozik. A Szovjetunió nem kíván különösebb indoklást, hiszen a rendszer

ott született, és nélküle Európában nem létezett volna. Magyarország is evidens, hiszen a szerző magyar származású volt, így ismerte a nyelvet. Azt nem indokolta, hogy miért éppen Csehszlovákia.

A legtöbb nyugati szovjetológussal szemben Hollandernek személyes tapasztalatai is voltak a rendszerről. Tizenkét évesen élte túl a budapesti zsidóüldözéseket, de a Rákosi-korszakban burzsoának minősített családjával együtt kitelepítették. Az 1956-os forradalom idején hagyta el az országot. A kommunista rendszerek és általában a baloldali politika kritikusaként tartották ugyan számon, de szociológusként mostani művéhez hasonlóan az egyes emberek, a személyiség történelmi, politikai szerepe különösen érdekelte.

2016-ban, Trump első megválasztása évében személyes hangú cikket írt a leendő elnökről. Ezt nemcsak aktualitása miatt indokolt idézni, hanem mert más megnyilatkozásaival együtt ebből is kitűnik, hogy antikommunizmus mellett szemben állt nemcsak a diktatórikus, de az autoriter törekvésekkel is. Egy kommunista rendszerből érkezve – kezdte cikkét – szerette és méltatta az Egyesült Államokat, az amerikai életformát, a rendszert, az embereket, de most megdöbbenve és csalódottan látja a történéseket. „Zavarba ejt – mondja Trumpról –, hogy támogató milliói hajlandók és képesek is szemet hunyni groteszk módon felfújt egója, szüntelen dicsekvése, zavartalan intoleranciája és

döbbenetes tudatlansága felett. [...] Egy jelentős különbség Trump és a múlt diktátorai között – folytatja –, hogy utóbbiak pályafutásuk elején tettek bizonyos lépéseket – bármennyire félrevezető, hatástalanok és végső soron kontraproduktívak voltak is ezek – alattvalóik életének javítása érdekében. Trump semmi olyat nem tett, ami idealizmusra vagy a közjóléttel való törődésre utalna.” (*The American Interest*, 2016. április 27.)

Visszatérve a megrendült hitről szóló könyvre, Hollander annak kíván utánajárni, hogy az érintettek, mármint a kommunista vezetők, azért engedték el vagy tartották gyengén kézben a hatalmat, mert a rendszert látták alkalmatlannak az eszmék megvalósítására, vagy az eszmét, a legitimáló teóriát találták használhatatlannak; rájöttek, hogy a rendszer nem működik, esetleg morális traumáktól szenvedtek vagy más ideológia győzte meg őket – tehát pragmatisták voltak, esetleg opportunisták vagy moralisták. Vagyis Hollandert az érdekli, amit úgy fogalmazhatunk meg: mitől érezte úgy az uralkodó osztály, hogy már nem tud a régi módon kormányozni – ami a Leninnek tulajdonított meghatározás szerint egyébként a forradalmi helyzet egyik jellemzője. (Egykoron a történelemérettségi úgy nevezett „B”, elméleti tételeként illett tudni: a forradalmi helyzet az, amikor az uralkodó osztályok már nem tudnak a régi módon kormányozni, az elnyomottak pedig már nem akarnak a régi módon élni.)

A könyv konkrét személyek életútjának megrajzolásából kiindulva tárgyalja témáját. Az első blokk hat jóval a bukás előtt kiábrándult egykori kommunistát mutat be, mindannyian disszidensek vagy száműzöttek

lettek. A második csoportban a jelzett téma szempontjából legadekvátabb személyek, Hollander megfogalmazásában a szovjet reformerek szerepelnek (Gorbacsov és Jelcin mellett a hét portré között kapott helyet a haladárnak is nehezen minősíthető Gromiko, valamint a legfeljebb kurzuskövetőnek mondható Arbatov és Dobrinyin is). A következő szakasz a szatellitországok vezetőinek átalakuló gondolkodását kívánja jelezni, Hegedüs András, Nagy Imre, Alexander Dubček, Zdeněk Mlynář portréjával. Végül, de nem utolsósorban, legterjedelmesebben a kommunista rendszer közvetlen elnyomó apparátusából kikerült négy személyről olvashatunk, két szovjet „illetékes” mellett Farkas Vladimírról és Markus Wolfról, az egykori NDK-kémfőnökről.

Bocsássuk előre: a kép természetesen vegyes, a megjelenő személyek egy része könnyedén besorolható a fentebb jelzett alternatív szempontok alá, mások nem. Hollandernek nincs is olyan szándéka, hogy „ítéletet” hirdessen, sem a konkrét esetekben, sem ezekből kiindulva általánosítva, a rendszerváltó kommunista vezető ideáltípusát megalkotva. Ugyanakkor a mű abba a típusba tartozik, amelyeket másként olvasnak, akik az egykori szovjet szférába tartozó országokban, a letűnt rendszerben éltek, akik ugyanott az elmúlt évtizedekben nőttek fel és a nyugati érdeklődők, akik számára ismeretlenebb tájakra vezet a könyv. Nem elmélyedve az eltérő ismeretekkel rendelkező befogadók közti különbségekben, itt csak azt említem, hogy az elsőként említettek számára is érdekesek természetesen a portrék, a szerző szempontjai, de egészében nem mond igazán újat a mű, amennyiben esszenciája némi-

leg leegyszerűsítve az: a kommunista vezetők, mármint közülük azok, aki úgy ítélték meg, hogy az addigi keretekben belül nincs folytatás, fokozatosan ismerték fel a berendezkedés problémáit – ezt jelzi ezen írás Petri Györgytől kölcsönzött címe.

Indokolt megjegyezni: a szerző sem a szocialista/kommunista gondolat genezisének, sem a lakosság rendszerről alkotott nézeteinek nem szentel érdemben figyelmet, holott annak megértéséhez, hogy a vezetők egy része milyen grádcsonkon jutott el a rendszer működésképtelenségének felismeréséig, mindez nélkülözhetetlen lenne. Elvben a nyugati érdeklődő számára is evidencia, hogy a szocialista gondolatot a kapitalizmus, annak is 19. századi formája ihlette, és minden változás ellenére a piaczgazdaság problémái és társadalmi egyenlőtlenségei tartották életben, hiszen a szocialista, kommunista eszmét az tette vonzóvá, hogy a kapitalizmus meghaladását ígérte. Arról azonban a nyugati olvasó kevesebbet tud – és ez Hollander könyvéből is kimaradt –, hogy a kommunista országok társadalmának a regnáló rendszerrel szembeni elutasítása, megvetése nem jelentette egyúttal egy elképzelt szocializmus elutasítását is. Az emberek, az értelmiség egy részét nem számítva, nem feltétlenül társadalmi formációkba illesztve fogalmazzák meg igényeiket, vágyaikat. Jelentős részük abban a hitben élt és él, hogy létezhetne egy harmonikus világ, mondjuk a kommunista rendszer és a kapitalizmus hátrányai nélkül, de gonosz vagy alkalmatlan vezetők, a külföldi beavatkozás stb. ezt elrontják, megakadályozzák. Hosszú évtizedekig nemcsak a politikusok egy része, de a kommunista országok társadalmának

számottevő hányada is hitte: „csak” a felismert visszaéléseket, hibákat, bűnöket kell felszámolni, kiküszöbölni, és jóra fordulnak a dolgok. Elég itt csak a magyar 1956-ra utalni, de a csehszlovák 1968-ra és a nyolcvanas évek elejének lengyel Szolidaritására is áll: a kommunista rendszerrel szembefordulók nem taktikai, hanem „világnézeti” okokból nem tekintették célnak a rendszer alapjául szolgáló államosított gazdaság felszámolását, primeren az életkörülmények, a szabadságjogok és a nemzeti függetlenség foglalkoztatta őket.

Hollander az elemzett életutak alapján kiemelt jelentőséget tulajdonít a vezetők morális meghasonulásának, a hazugságok, elhallgatások, az elkövetett bűnök, a rendszer elnyomó jellege lelepleződése következményeinek. Nem vitatva, hogy mindez szerepet játszott a rendszer lejárátódásában, úgy vélem, a végső bomláshoz, ahhoz, hogy a vezetők elengedték a rendszert, a gazdasági berendezkedés alkalmatlanságával történő szembenézés vezetett. Az elemzett élettörténeteknek, mint látható, kisebb része köthető közvetlenül a szovjet típusú kommunizmus bukásához. A rendszerhez való viszonyukat más korokban újragondolókkal, a korábbi hitükre utólag visszatekintőkkel legfeljebb a személyes motivációk típusait lehet jelezni, de nem a rendszer 1989–91-es feladását levezénylők nézeteit. Az utóbbiak számára például már nem lehettek ismeretlenek a bűnök, hazugságok, így, bár nyilván kínos volt nyilvánosan szembenézniük ezekkel, morális megrendülésről aligha lehetett szó. A bűnök, erkölcsi vétségek ráadásul mindig a múlthoz, legfeljebb a jelenhez kötődnek, politikai értelemben, a felelősök leváltá-

sával, a becsületes jövőre vonatkozó ígéretekkel viszonylag könnyen kezelhetők. Új receptre akkor van szükség, ha a jövő biztosítására nincs az addigi kereteken belül elképzelés, márpedig a gazdaság gondjaival ez volt a helyzet. A szovjet típusú kommunizmus országai számtalan módon próbálták gazdaságukat a Nyugattal versenyképessé tenni, egyáltalán, a problémákat felszámolni. Hollander a rendszert valójában megreformálhatatlannak látja, éppen Magyarországra hivatkozva mondja: a kádári vezetés elment a reformokban odáig, ameddig egy ilyen berendezkedésű ország egyáltalán elmehetett, „de végül e reformok egyike sem bizonyult elégségesnek a rendszer fennmaradásához”. Persze ha azt olvassuk, elmentek a határokig, felvethető: hol vannak ezek a határok, vagyis miben rejlik a rendszer lényege, mi az egyértelmű ismérve? A változtatásoknak mindenesetre mindig az szabott gátat, hogy a párt politikai hatalma nem gyengülhet. A szovjet típusú rendszerekben úgy hitték, a piacgazdaság megteremtése, egykori kifejezéssel „a kizsákmányolásra alkalmas magán-

tulajdon” megrendítené a rendszer alapjait. A szempont szociológiai értelemben egyébként egykor is eléggé abszurdnak hatott, hiszen világos volt, hogy a névleg hatalmon lévő munkásosztály boldog lett volna, ha csak közel olyan körülmények között élhet, mint a nyugati „kizsákmányoltak”. Mindenesetre a Szovjetunió és a szatellitországok vezetői, szemben a kínaiakkal, nem látták, hogy ugyanúgy, ahogy a jobboldali diktatúrák, autoriter rendszerek összeegyeztethetők a hatékony, a magántulajdonnak tág teret engedő piacgazdasággal, ez az eredetileg magát baloldalinak tekintő, pártállamra épülő diktatúrákban is megvalósítható. Vagyis az érintett vezetők valóban azt hitték, hogy csak a politikai rendszer változtatásával tudják a gazdaság működőképességét biztosítani, a kommunista rendszer tovább nem reformálható. Utólag azonban látható, ebben is tévedtek.

Paul Hollander: Megrendült hit és továbbúnt akarat. Az egyén szerepe a szovjet kommunizmus bukásában. Fordította: **Farkas Ákos.** Budapest, 2024, Rubicon Intézet. 268 oldal, 6990 forint.

Kőrösi Imre

A kéjvágyó szerzetes

Esterházy Péter utolsó olyan könyve, amely még az életében jelent meg, a *Hasnyálmirigynapló* volt. A Magvető ugyancsak 2016-ban, az író halálának évében adta ki a *Drámákat* is, majd két év múlva *Az olvasó országa* címmel a 2003 és 2016

között írt esszéket és újságcikkeket. Esterházy színpadra szánt művei – Nadaséihoz hasonlóan, de eltérően mondjuk Spiróéitól – előadva sokkal jobban képesek kifejtetni a hatásukat, mint olvasva. A drámakötet talán ezért sem lehetett éppen bestsel-